

پایان نامه کارشناسی ارشد
عنوان: نقش مذهب در استقرار خلافت عباسیان

(۲۰۰-۵۹۹ق.)

استاد راهنما: دکتر سیاوش یاری
استاد مشاور: دکتر محمدرضا سرمدی
پژوهشگر: خدامراد صفری

تقدیم به:

روح بلند شهیدان والا مقام انقلاب اسلامی.روح بلند و ملکوتی امام خمینی(ره)بیدارگر عصرمعاصر و روح تابناک پدر ارجمندم که وجودش برایم مایه رشد وبالندگی و وجودم برایش موجب سوز و زحمت شد و مادرمهربانم که با روحیه خستگی ناپذیر خود چشمه سارعشق ومحبت است و همسرفداکار و فرزندان دلبندم به خصوص دخترعزیزم مریم که بیشترین مساعدت را در نوشتن این مجموعه داشته اند،آرزوی من عاقبت بخیری آنهاست.

قدردانی و سپاس:

« قال علی (ع): قیمة کل امرئ ما یحسنه » (نهج البلاغه، حکمت ۸۱)

علی (ع) می فرماید: ارزش هر کس به مقدار دانایی و تخصص اوست.

سپاس و ثنا مخصوص خداوند رحیم و بی همتاست که کائنات از فیض وجود او متنعمند. من نیز این فرصت را مغتنم شمرده، این برگ زرین را با نام عزیزانی می آرایم تا زیور این رساله و مجموعه باشد. بدینوسیله بر خود فرض می دانم تا نهایت تشکر و قدردانی خویش را از اساتید ارزشمند، جناب آقای دکتر سیاوش یاری به عنوان استاد راهنما که با تواضع و متانت سرشار و راهنمایی های صمیمانه و دلسوزانه خود در تمام مراحل عنایت مخصوص داشتند و جناب آقای دکتر محمدرضا سرمدی استاد مشاور که با خلوص کامل و توجه شایان، فضل و بذل ویژه در تدوین این مجموعه به حقیر روا داشته اند ابراز نمایم. عزت و سربلندی و عاقبت خیری برای آنان را از خداوند بزرگ مسألت دارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۲	مقدمه
فصل اول: کلیات	
۱۵.....	بیان مسئله
۱۶.....	اهمیت موضوع
۱۷.....	سوالات و فرضیه های تحقیق
۱۷.....	تعریف واژگان و مفاهیم کلیدی
۱۸.....	تعاریف نظری از مذهب و دین
۱۹.....	تعاریف عملیاتی از مذهب
۲۱.....	برخورداری از دیدگاه نظری
۲۱.....	سازماندهی تحقیق

فصل دوم: مبانی نظری پژوهش ؛ پیشینه پژوهش

۲۴.....	درآمد
۲۴.....	تاریخ میراث گذشته جامعه
۲۵.....	فلسفه تاریخ و جامعه شناسی تاریخی
۲۵.....	تاریخ و مذهب
۲۶.....	جامعه شناسی و مذهب
۲۷.....	نقش شخصیت در تاریخ
۲۹.....	منشأ پیدایی دین
۲۹.....	امکان شناخت دین
۳۰.....	راه های شناخت مذهب
۳۱.....	رابطه مذهب با دانش و فرهنگ
۳۲.....	نقش اجتماعی مذهب
۳۳.....	ضرورت دین داری

۳۴	آثار دین داری در زندگی.....
۳۵	ادیان مختلف و سیاست.....
۳۵	ضرورت وجود حکومت.....
۳۶	وجه تمایز دولت و حکومت.....
۳۷	اسلام دین حکومت.....
۳۸	خلافت و سلطنت یا دین و سیاست.....
۳۹	تأثیر فرهنگ دینی بر رفتار سیاسی.....
۳۹	قراءت ها و تفسیرهای دینی و رفتار سیاسی.....
۴۰	انواع رفتارهای سیاسی.....
۴۲	مفهوم سیاست.....
۴۳	سیاست در اسلام.....
۴۴	قدرت.....
۴۵	اقتدار.....
۴۵	سلطه.....
۴۶	ایدئولوژی.....
۴۶	مشروعیت.....
۴۸	مشارکت سیاسی.....
۴۹	فرهنگ سیاسی.....
۵۰	انواع فرهنگ سیاسی.....
۵۰	فرهنگ فلسفی، علمی، اقتصادی.....

پیشینه پژوهش (پایان نامه ها، مقالات، کارهای پژوهشی)

۵۵	پایان نامه.....
۵۵	رفتار سیاسی جامعه ایران در قبال خلافت عباسی.....
۵۵	نقش ادبای ایرانی در تطور ادب عباسی.....
۵۶	بازرسی اندیشه ها و شبکه های اطلاعات و امنیت در دوره طلایی عباسیان.....

۵۷. بازتاب و انعکاس فرهنگ و تمدن ایران در ادبیات عرب در دوره عباسی.....
۵۷. عباسیان از بعثت تا خلافت.....
- ۵۸ رقابت عنصر ایرانی و عرب در دوره اول خلافت عباسی.....
- ۵۸ سیاست خارجی عباسیان سفرهای سیاسی، علمی و اقتصادی.....
- ۵۹ تاریخ الخلفای سیوطی، بخش دوم از آغاز خلافت عباسیان به بعد.....
- ۶۰ نقش مذهب در استقرار و استمرار خلافت عباسیان.....
- ۶۰ مقاله.....
- ۶۱ عباسیان و حکومت داری.....
- ۶۲ چگونگی به قدرت رسیدن عباسیان.....
- ۶۳ وضعیت سیاسی و اجتماعی دوران عباسیان.....
- ۶۴ نوروز در روایات شیعه.....
- ۶۴ ارتباط خلافت عباسی با حکومت.....
- ۶۵ چگونگی به قدرت رسیدن عباسیان.....
- ۶۶ تاریخ مختصر ایران بعد از اسلام.....
- ۶۷ نقش ایرانیان در تغییر خلافت اموی.....
- ۶۸ ارتباط خلافت عباسی با حکومت های ایرانی.....
- ۶۸ پژوهش.....
- ۶۸ تسلط اعراب بر ایران، وضعیت آموزش و پرورش (اموی، عباسی).....
- ۶۸ موسیقی ایرانی در زمان امویان و عباسیان.....
- ۶۹ قیام ابو مسلم و انتقال قدرت به عباسیان.....
- ۷۰ خلافت امویان و عباسیان.....
- ۷۱ سیره امام کاظم (ع) در برخورد با خلفای عباسی.....

فصل سوم: روش اجرای تحقیق

- ۷۴ نوع تحقیق.....
- ۷۴ روش تحقیق.....

۷۵.....روش جمع آوری اطلاعات.....

۷۶.....روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....

فصل چهارم: یافته های پژوهش

سؤال یک: آیا ظلم و ستم بنی امیه به مسلمانان زمینه را برای حکومت عباسیان فراهم نمود؟

۷۸.....ایجادفرقه های مذهبی و سیاسی.....

۸۵.....تحول درون قبیله ای از سفیانی به مروانی.....

۸۶.....اپوزیسیون دارای جهت گیری دینی.....

۸۶.....اپوزیسیون شیعه.....

۸۷.....جنبش خوارج.....

۸۷.....جنبش عباسیان.....

۸۸.....قبیله و فروپاشی.....

۹۰.....بُعد اقتصادی(جزیه یا مالیات).....

۹۰.....طبقه موالی در شهرها.....

۹۱.....بُعد سیاسی،ارزشی.....

۹۱.....بُعد اجتماعی.....

۹۲.....اسراف و تبذیر در بیت المال.....

سؤال دوم: آیا مذهب مهم ترین زمینه و عامل تاسیس و استقرار خلافت عباسیان بود؟

۹۹.....ساخت دولت عباسی.....

۱۰۰.....دین و مذهب عامل اصلی ثبات عباسیان.....

۱۰۳.....عباسیان و مسأله مشروعیت.....

۱۰۵.....طرح دعاوی مهدویت، رجعت و نامیرایی برای ائمه.....

سؤال سوم: جریانات فکری و تحولات اجتماعی چه نقشی در ایجاد دولت عباسیان داشت؟

۱۰۷.....جهش تفکر تشیع.....

۱۰۹.....فعالیت های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی امام سجاد(ع).....

۱۱۱.....ساخت و پرداخت احادیث دروغین، جبرگرایی، رواج نادانی.....

- قیامهای عصر امام سجاده(ع)..... ۱۱۱
- قیام مدینه(واقعه حره)..... ۱۱۲
- قیام تواین..... ۱۱۲
- قیام مختار..... ۱۱۲
- علل عدم قیام امام سجاده(ع)..... ۱۱۳
- شاخصه های انحطاط و انحراف فکری و اخلاقی جامعه..... ۱۱۴
- درگیریها و اختلاف بین قبایل..... ۱۱۴
- فعالیت های فرهنگی سیاسی امام باقر(ع)..... ۱۱۵
- رویاری امام باقر(ع) با اندیشه غلو..... ۱۱۷
- فعالتهای سیاسی، اجتماعی صادق(ع)..... ۱۱۷
- امام صادق(ع) قیامها و فرقه ها..... ۱۱۹
- قیام زید بن علی..... ۱۱۹
- قیام یحیی بن زید..... ۱۲۱
- قیام محمدنفس زکیه..... ۱۲۱
- پیدایش فرقه اسماعیلیه..... ۱۲۲

سؤال چهارم: نقش علویان و شیعیان در تشکیل و تاسیس حکومت عباسیان چه بود؟

- خاستگاه تشیع..... ۱۲۳
- اعتقادات دینی و سیاسی تشیع..... ۱۲۵
- وضعیت شیعیان و علویان در دوره خلفا..... ۱۲۵
- تشیع در عصر امویان..... ۱۲۸
- هتک احترام خاندان علوی..... ۱۲۸
- سخت ترین روزگار برای شیعه..... ۱۳۰
- وضعیت رقت بار شیعیان در دوره امام باقر و امام صادق(ع)..... ۱۳۶

سؤال پنجم: آیا ایرانیان در تشکیل و استقرار حکومت خلفای عباسی تأثیرگذار بودند؟

- تشیع در ایران..... ۱۳۷
- ایرانیان و مشروعیت خلافت عباسی..... ۱۳۹

- انتخاب خراسان و نخستین نفوذ ایرانیان بر ممالک اسلامی..... ۱۴۰
- ابومسلم و سیاه جامگان..... ۱۴۳
- قحطبه بن شیبب..... ۱۴۶
- ابوسلمه خلّال..... ۱۴۷
- تشکیلات دولت عباسیان..... ۱۴۸
- گرایش های حکومت عباسی به ایرانیان..... ۱۴۹
- عوامل مخالفت ایرانیان با عباسیان..... ۱۵۰

سؤال ششم: نقش مساجد در فعالیت های علمی_مذهبی در عهد عباسیان چه بود؟

- مسجد محل اصلی ترویج رسالت پیامبر(ص)..... ۱۵۲
- ائمه علیهم السلام و تشکیل برنامه های فرهنگی در مساجد..... ۱۵۳
- مقام علماء نزد خلفا در زمان عباسیان..... ۱۵۵
- علمای ادب در بغداد و کوفه..... ۱۵۶
- مدرسه، بنگاههای علمی و دانشگاهها..... ۱۵۷
- کتابخانه های بغداد در دوره عباسیان..... ۱۵۸
- نهضت ترجمه در روزگار عباسی..... ۱۶۰
- اخترشناسی و نجوم یا مسلمین در کهکشانها..... ۱۶۲
- طب و علم پزشکی در زمان بنی عباس..... ۱۶۴
- حساب، جبر، هندسه..... ۱۶۶
- تاریخ، جغرافیا و علوم طبیعی..... ۱۶۷

فصل پنجم: نتیجه گیری

- نتیجه گیری..... ۱۶۹
- فهرست منابع و مآخذ..... ۱۷۸
- ضمائم..... ۱۸۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَيُّ بُنَىٰ إِنِّي وَ إِنْ لَمْ أَكُنْ عُمَرُ عُمَرَمَنْ كَانَ قَبْلِي، فَقَدْ نَظَرْتُ فِي
أَعْمَالِهِمْ وَفَكَّرْتُ فِي أَخْبَارِهِمْ، وَسِرَّتُ فِي آثَارِهِمْ، حَتَّىٰ عُدْتُ كَأَحَدِهِمْ
بَلْ كَأَنِّي بِمَا أُنْتَهَىٰ إِلَيَّ مِنْ أُمُورِهِمْ قَدْ عُمِّرْتُ مَعَ أَوْلِيهِمْ إِلَىٰ

آخِرِهِمْ... (نهج البلاغه، نامه ۲۴/۳۱ خطاب به امام حسن مجتبی (ع))

پسرم! درست است که من به اندازه پیشینیان عمر نکرده ام ، اما در
کردار آنها نظر افکندم ، و در اخبارشان اندیشیدم ، و در آثارشان
سیر کردم ، تا آنجا که گویا یکی از آنان شده ام ، بلکه با مطالعه
تاریخ آنان گویا از اول تا پایان عمرشان با آنان بوده ام... .

حمد و ستایش بی حد آن علیم سبحان را سزااست که پیوسته ما را از الطاف فیاض و سرچشمه رحمت خود، سیراب نمود و چراغ هدایت برافروخت و ما را سزاوار آن دانست تا دریچه های حکمت و آگاهی خویش را بر روی ما بگشاید. تاریخ، اندیشه و تحقیق درباره حوادث و مبادی آنها و جست و جوی دقیق برای یافتن علل آنها است، و علمی است درباره کیفیات وقایع و موجبات و علل حقیقی آنها، و به همین سبب تاریخ از حکمت سرچشمه می گیرد.

از زمانی که تاریخ از گردونه وقایع نگاری خارج گشت و به صورت تاریخ تحلیلی و ترکیبی، تجلی یافت و زندگی انسانهای گذشته را در ابعاد مختلف به تصویر کشید؛ تاریخ تولدی مجدد یافت و با دو بال علم و تجربه در خدمت انسان در آمد. این مهم، رسالت قلم حقیقت جو را تا (مداد العلماء افضل من دماء الشهداء) ارتقاء بخشید و پرچمداران تاریخ را در جایگاهی رفیع نشانید و چشم های پرسشگر خلاق را به قلم آنان دوخت. دغدغه یافتن حقایق مرا بر آن داشت تا درباره دو عامل اساسی یعنی مذهب و خلافت در دوره های حساس در تاریخ اسلام به تحقیق پردازم. نقش عمیق و اساسی مذهب را در تحولات جوامع بشری نمی توان نادیده انگاشت. زیرا مذهب از کششها، جاذبه ها و توانایی های بسیار عمیق و گسترده ای بر خوردار است؛ چه در نقش سازنده خود که توانست انسان را از زنجیر های اسارت رها سازد و او را به عرصه های گوناگون مبارزه با عوامل ضد رشد رهنمون سازد و چه در نقش مخرب خود عقل و اندیشه و رشد و... توده های انسانی را به بند کشد و خرافات خویش را به عنوان وحی و کلام حق در کام خلق ریخته و بر همه مقدرات آن تسلط جوید و به استثمار خلق پردازد، در هر دو صورت نقش مذهب انکارناپذیر است همچنین اهمیت خلافت که بنا به اعتقاد اکثر مسلمین، اولین نهاد سیاسی برخاسته از مذهب بود و توانست تا قرنهای پاسدار دین و دنیای مسلمین باشد که بر صاحبان اندیشه پوشیده نیست.

بخش عظیمی از خلافت را عباسیان بدوش کشیدند که از تجلی چشم گیری در این دوره بر خوردار بودند، زیرا که مذهب عمود خیمه عباسیان به شمار می رفت.

همه کائنات در هاله ای از تقدس و مذهب بسر می بردند. بی شک بدون درک این واقعیت (نقش مذهب) بسیاری از حقایق این دوره در پرده ای از ابهام، مکتوم خواهند ماند. اگرچه برخی از صاحبان اندیشه بر این باورند که انسان بدون اندیشه وجود ندارد و هر اندیشه ای لاجرم قضاوت و پیش داوری خود را به همراه دارد.

ایجاد حکومت عباسی ، بیعت صرف با یک خلیفه یا انتقال حکومت از امویان به عباسیان در حاکمیت گروهی اسلامی نبود ، بلکه انقلابی فراگیر در تاریخ اسلام و نقطه عطف مهمی در سیر تحول اسلامی به شمار می رود که به طور ریشه ای جامعه اسلامی را تغییر داد ، باور عمیقی در همه جهات زندگی سیاسی ؛ اجتماعی ، فرهنگی و اقتصادی بر جای گذاشت و زمینه بروز و ظهور در آن جهات را برای مسلمانان غیر عرب فراهم آورد. مورخان کوشیدند نهفته های این تحول و تفسیر آن را از مفاهیم مختلف کشف کنند برخی آن را انقلابی ایرانی در برابر حکومت عربی دیدند ، برخی دیگر آن را صرفاً انقلابی در برابر حکومت بنی امیه برای کوتاه کردن دست آنان از حکومت و جایگزین کردن عباسیان به حای ایشان تفسیر نمودند و گروه دیگری از قطعی بودن این دگرگونی در نتیجه تحولاتی که جهان اسلامی در خلال قرن اول هجری شاهد آن بود سخن گفته اند.

در حقیقت این تحول نتیجه سیاست غیر متعادل امویان در برابر مردم غیر عرب و برخی گروه های عربی بود. این سیاست لغزشی آشکار در زندگی سیاسی آنها بود که عباسیان به نفع خود از آن بهره برداری کردند.

فصل اول

کلیات

۱- بیان مسأله

در این پژوهش می‌کوشیم تا با بهره‌گیری از دانش جامعه‌شناسی سیاسی و با رویکردی نظری به مطالعه این رفتارها پرداخته و زمینه‌ها، صورتها و عللی که در استقرار و تحکیم دولت عباسیان نقش داشته‌اند را مورد بررسی قرار داده و تأثیر عناصری چون فرهنگ سیاسی، مذهب، ساختار قدرت و غیره را شناسایی کنیم.

بعد از آنکه امویان از شیوه صحیح اسلامی منحرف شدند و مردم فهمیدند که آنان هدفی جز حکمرانی و سلطه طلبی ندارند و تلاششان فقط در راه کامجویی و بی‌اعتبار ساختن مصالح امت خلاصه می‌شود، بنی‌عباس که در پی چنین فرصتی بودند و اوضاع اجتماعی و جوّ حاکم را برای پذیرفتن هر گونه تحول مساعد دیدند؛ به ظاهر برای رهایی مردم ستم‌دیده از فشارهای بنی‌امیه و نیز به نشانه طرفداری از اهل بیت(ع) علیه بنی‌امیه دست به قیام زدند و با شعارهایی که باب میل مردم آن زمان بود، به هدفهای از پیش تعیین شده خود رسیدند. اینک به پاره‌ای از شیوه‌هایی که موجب پیروزی و موفقیت خاندان بنی‌عباس برای رسیدن به قدرت و حکومت گردید، می‌پردازیم:

الف: بنی‌عباس خودشان را تنها برای نجات و رهایی بخشیدن مردم از شر بنی‌امیه و ستمهای بی‌حد و حصری که از این سلسله سر زده بود معرفی می‌کردند.

ب: بنی‌عباس سعی می‌کردند که میان انقلاب خود و اهل بیت(ع) خط رابطنی ترسیم کنند، چون مردم بیشتر به آنها اعتماد می‌کردند و از پشتیبانی آنها برخوردار می‌شدند. لذا به نشانه طرفداری از اهل بیت(ع) و با استفاده از نام و موجودیت آنان به تحکیم حاکمیت خود پردازند.

مسأله دیگری که عباسیان آن را دستاویز خود قرار داده بودند، این بود که ادعا می‌کردند؛ نهضت شان به قصد و حرمت خون خواهی علویان صورت گرفته و پیروزی آنان در این نهضت بستگی به وجود این خاندان داشته است. ایجاد حکومت عباسی، بیعت صرف با یک خلیفه یا انتقال حکومت از امویان به عباسیان در حاکمیت گروهی اسلامی نبود، بلکه انقلابی فراگیر در تاریخ اسلام و نقطه عطف مهمی در سیر تحول اسلامی به حساب می‌آید که به طور ریشه‌ای جامعه اسلامی را تغییر داد.

خلفای عباسی در خلال عصر اول عباسی با مخالفت عموزادگان علوی خود روبه‌رو شدند؛ کسانی که به هنگام پشتیبانی از انقلاب، تصور می‌کردند خلافت به آنان واگذار خواهد شد؛ اما هنگامی که عباسیان حکومت را به خود اختصاص دادند، آنان ناکام شدند و با حرکت‌های خصمانه جلوی آنان ایستادند.

همچنین عباسیان با حرکت های نژادپرستانه ایرانی مخالف با حکومت عربی ، به ویژه بعد از رهایی از دست ابومسلم خراسانی، مثل بابکیه و خرمیه رو به رو شدند. تاریخ اسلام ، نیازمند پژوهش علمی فراگیر و تخصصی است تا تاریخ حکومت عباسی را از ایجاد تا سقوط بررسی کند. این چیزی بود که ما را واداشت تا با نوشتن در این موضوع ، تصویری از تاریخ حکومت عباسیان و استقرار آن با نقش مذهب در تار و پودش را مورد مذاقه و مطالعه قرار دهیم.

۲- اهمیت موضوع

پژوهش حاضر حداقل به دو جهت حائز اهمیت است.

اول اینکه این پژوهش به لحاظ شیوه و متد یک پژوهش بین رشته ای است و دانش هایی چون تاریخ و جامعه شناسی را به هم پیوند می دهد. اگرچه تاکنون در رشته های تاریخ و جامعه شناسی به طور جداگانه در رابطه با اقدامات و فعالیت های سیاسی افراد و گروه های اجتماعی بحث شده است اما به نظر می رسد که کمتر از زاویه و منظر هر دو دانش اینگونه جریانات سیاسی مورد کاوش و بررسی قرار گرفته است. دلیل این عدم همکاری را می توان در جدا بودن آموزش های دو رشته در سطح مراکز آموزشی جست و جو کرد.

دوم آنکه موضوع مورد بحث یعنی مطالعه رفتارهای سیاسی جامعه و بررسی عناصر موثر بر آن علاوه بر گذشته ، امروز نیز از اهمیت بسیاری بر خوردار است. زیرا جامعه شناسان می کوشند تا با درک عناصر تاثیر گذار بر رفتارهای سیاسی شهروندان ، به نوعی پیش بینی نسبت به آن گونه رفتارها دست یابند.

بر این اساس می توان گفت که بررسی هایی که در موضوع رفتارهای سیاسی در حوزه تاریخ و گذشته یک کشور و جامعه صورت می گیرد اگرچه به طور کامل با شرایط کنونی قابل انطباق نمی باشد اما هنگامی که معطوف به زمینه ها و علل و عناصر تاثیر گذار بر آن رفتار ها باشد، می تواند تا حدودی مورد بهره برداری قرار گیرد و برای دست اندر کاران سیاسی و مدیران مفید واقع شود.

۴- سوالات تحقیق

۱- آیا ظلم و ستم بنی امیه به مسلمانان زمینه را برای حکومت عباسیان فراهم نمود؟

۲- آیا مذهب مهم ترین زمینه و عامل تاسیس و استقرار خلافت عباسیان بود؟

۳- جریانات فکری و تحولات اجتماعی چه نقشی در ایجاد دولت عباسیان داشت؟

۴- نقش علویان و شیعیان در تشکیل و تاسیس حکومت عباسیان چه بود؟

۵- آیا ایرانیان در تشکیل و استقرار حکومت خلفای عباسی تأثیر گذار بودند؟

۶- نقش مساجد در فعالیت های علمی_ مذهبی در عهد عباسیان چه بود؟

تعریف واژگان و مفاهیم کلیدی

الف) عباسیان: حکومت عباسی که نزدیک به ۵۲۴ سال (۱۳۲-۶۵۶ ق/ ۷۵۰-۱۲۵۸ م) طول کشید، بعد از انقراض امویان و با خلافت ابوالعباس سفاح آغاز شد و با مرگ مستعصم به پایان رسید و به دست مغول از بین رفت. ویژگی آن نیرومندی خلافت، استقلال کامل آن و متمرکز بودن نیروهای بالای حکومت در دست خلفا بود. (طقوش، ۱۳۸۵، ص ۲۷).

ب) حکومت: یکی از عناصر تشکیل دهنده یک کشور حکومت است. سازماندهی زندگی جمعی مردم همواره یکی از فعالیت های سیاسی بشر در طول تاریخ محسوب می شود. نهادی که این سازماندهی به تبع آن اداره کشور را به عهده می گیرد حکومت نامیده می شود. (بخشایشی اردستانی، ۱۳۷۶، ص ۸۴).

ج) دین: اعمالی که انسان در مسیر زندگی انجام می دهد، تحت نظامی است که از آن تخطی نمی کند و در حقیقت از یک نقطه مشخصی سرچشمه می گیرد و آن این است که انسان می خواهد یک زندگی سعادت‌مندانه داشته باشد که در آن تا می تواند کامروا بوده به خواسته و به آرزوهای خود برسد. مجموعه این اعتقاد و اساس و مقررات متناسب با آن که در زندگی مورد عمل قرار می گیرد دین نامیده می شود. (ابراهیم زاده آملی، ۱۳۸۱، ص ۱۵).

د) تشیع: شیعه که در اصل لغت به معنی پیرو می باشد به کسانی گفته می شود که جانشینی پیغمبر اکرم (ص) را حق اختصاصی خانواده رسالت می دانند و در معارف اسلام پیرو مکتب اهل بیت می باشند. و عمل آنان را که در سقیفه بنی ساعده گرد آمدند و ابوبکر را به خلافت و جانشینی پیامبر برگزیدند، قبول ندارند. (خضری، ۱۳۸۶، ص ۵-۶).

ه) تسنن: در لغت به معنای روش، طریقه، سرشت، طبیعت و آیین و شریعت آمده است. در زبان قرآن سنت خدا واژه ای است که در جهت تبیین روابط پدیده ها و تشریح قانونمندی جامعه و تاریخ و کیفیت عملکرد آن بکار رفته است. در ۱۷ مورد واژه سنت و سنن در قرآن آمده است. اما در اصطلاح کلی یکی از فرقه های دین اسلام می باشد و به کسانی اطلاق می شوند که راه و رسم خلفای نخستین را نصب العین خود قرار می دهند. (شکوری، ۱۳۵۹، ص ۴۵).

و مشروعیت: به میزانی که هنجارهای اجتماعی و سیاسی در یک جامعه معین پذیرفته شوند و بویژه هنجارهایی که در مورد اعمال قدرت یا تسلط برخی افراد یا گروهها بر دیگران به کار می رود تعریف کرده اند (راش، ۱۳۸۱، ص ۱۴۱).

یا نوعی رابطه بین رهبران سیاسی و افراد تحت فرمان است. این رابطه از همان قدرت پنهانی شکل می گیرد که در یک جامعه سیاسی وجود دارد و فرمانبران بی آنکه فشاری بر آنها وارد شود، به فرمانبری تن می دهند. (خدادادی، ۱۳۸۲، ص ۸۳).

ز) استقرار: عباسیان از یک سو چون از خاندان بنی هاشم بودند و با استفاده از این زمینه و با تأکیدورزی بر اینکه خلیفه باید از نسل پیامبر و آل محمد (ص) باشد و طرح شعار جنبش خود با عنوان «الرضامن آل محمد» علویان، شیعیان و ایرانیان مبارز را برای استقرار حکومت خود، و همچنین فقدان مشروعیت مذهبی و نسبی امویان با پیامبر، بسیج منابع خویش را سازماندهی کردند. (همان).

تعاریف نظری از مذهب و دین

واژه دین و مذهب در فرهنگ لغات و نیز در کاربردهای قرآنی به معانی حکم و قضا، رسم و عادت، قانون، جزا، حساب، شریعت، طاعت و بندگی، تسلیم و انقیاد، ملت، اسلام، روش و رویه و توحید و خداپرستی آمده است. (ابراهیم زاده آملی، ۱۳۸۱، ص ۷۷).

یکی از نویسندگان غربی فقط در باره فراوانی و تعدد تعاریف دین در غرب می نویسد: در غرب طی روزگاران، آن قدر تعاریف های فراوان از دین پدید آمده که حتی ارائه فهرستی از آنها غیر ممکن است. (همان).

به نظر می رسد بهترین و کامل ترین تعریف، از آن مفسر حکیم، علامه طباطبایی (ره) باشد: ۱- دین روش ویژه ای در زندگی دنیوی است که صلاح و سعادت دنیوی انسان را هماهنگ و همراه با کمال اخروی و حیات حقیقی جاودانی او تأمین می کند. از این رو، لازم است شریعت، در برگیرنده قوانینی باشد که به نیازهای دنیوی انسان نیز پاسخ گوید. (طباطبایی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۳۰) ۲- دین عبارت است از اصول علمی و سنن و قوانین عملی که برگزیدن و عمل کردن به آنها تضمین کننده سعادت حقیقی انسان است. همان دینی که خلقت بدان دعوت، و فطرت الهیه بسویش هدایت می کند. (همان، ج ۱۶، صص ۱۹۳ و ۲۸۲). دیوید هیوم در باره تاریخ پیدایش دین و خدا پرستی می نویسد: آیین خدایی برتر و آفریننده طبیعت بسیار کهن

است، و در میان اقوام بزرگ و پر جمعیت گسترش یافته، و در میان ایشان از سوی همه اصناف و انواع مردم پذیرفته شده است. (ابراهیم زاده آملی، ۱۳۸۱، ص ۱۴).

نویسنده کتاب تاریخ تمدن «هنری لوکاس» در این زمینه می نویسد: دین پیچیده ترین عنصر فرهنگ ابتدایی (انسان) است... پیداست که همه مردم اولیه به گونه ای اعتقاد دینی داشته اند... انسان نخستین مانند بازماندگان کنونی اش به نیروی رازآلودی که نگاه دارنده زمین، آسمان و سراسر زندگی است، عمیقاً احساس وابستگی می کرد. انسان های نخستین عموماً به نیروهای فراطبیعی باور داشته، و بسیاری از عادت های فرهنگی آنان از این گونه گرایش های ماورای طبیعی سرچشمه گرفته است. (بهشتی، ۱۳۵۹، ص ۴۵).

تعاریف عملیاتی از مذهب

نقش اساسی دین و مذهب در پیدایش، دگرگونی و بالندگی فرهنگ و تمدن بشری امری انکار ناپذیر است. چنانکه هیچ تردیدی نیست که اسلام و مذاهب آن، بن مایه تمدن اسلامی را تشکیل داده و شاخه های این تمدن عظیم را به رغم منابع و سرچشمه های گوناگون آن به هم پیوند زده اند.

به شهادت تاریخ بسیاری از سردمداران عالم در ادوار مختلف برای به قدرت رسیدن و حکومت بر جامعه و تثبیت اقتدار خود در آغاز از لباس دین و مذهب برای فریب مردم استفاده می کنند و به اعمال ظاهر و ریایی متشبث می شوند، تا بتوانند چند روزی بر اریکه قدرت خود تکیه کنند. البته فقر فرهنگی و جهل مردم ساده لوح و عوام از قضیه فوق مستثنی نیست. (چنارانی، ۱۳۶۹، ص ۹).

یکی از مسائلی که به عنوان مشکلی بزرگ، بر سر راه جامعه اسلامی، در هنگام روی کار آمدن امیر المؤمنین وجود داشت این بود که بعضی از انحرافات صریح دینی به عنوان یک امر دینی در میان مردم مقبول بود. این مسأله جدای از نا آگاهی مردم نسبت به بسیاری از اصول و فروع دینی است که خود زمینه و سبب بسیاری از کج رویها می باشد پس از فتوحات و رسیدن غنائم به دست مردم کم کم انگیزه های دینی رو به کاهش رفته و جای آن را انگیزه های مادی پر کرده است. یا نمونه دیگر اینکه عده ای با وجود قرآن و سنت برای خود حق تشریح قائل بوده و از خود در حل مسائل رأی مستقل می دهند. امام با اشاره به این مطلب می افزاید... یا اینکه خدا دین را ناقص فرستاده و از آنها برای اتمام دین کمک گرفته است. امام در فرازی می فرماید: و دیگری (خویش) را عالم خوانده، در صورتی که عالم نیست... قرآن را بر خواسته های خود تطبیق می دهد و حق را به هوس ها و خواهش های دلش تفسیر می کند. (دشتی، ۱۳۸۶، خطبه ۸۷، ص ۱۰۵).

امویان که از دیر باز بر بساط حکومت اسلامی دست یافته بودند، پس از رحلت پیامبر(ص) گرمی بازارشان به تدریج پدیدار شد، در آن هنگام کسانی که هرگز نمی توانستند پیشوایی و زعامت افراد خاندان پیامبر(ص) را بر دنیای مسلمانان ببینند به تکاپویی شگرف دست زدند تا کار جانشینی پیغمبر بزرگ را از مسیر تعیین شده به بیراهه دلخواه خویش بکشانند. متأسفانه در اجرای این نقشه شوم موفق شدند. یکی از نطفه های شوم این انحراف اسلام از مسیر واقعی خود، معاویه بن ابی سفیان است، وی چون الگوی تمام نمای تزویر و نیرنگ است از آن اسم برده می شود. (یعقوبی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۱۹۱).

معاویه پیش از سلطه بر قلمرو اسلامی، حدود بیست سال از زمان خلافت عمر، بر منطقه شام حکمرانی می کرد. او در خطبه ای در نخیله کوفه درباره انگیزه و هدف از به دست گرفتن حکومت گفت: من با شما جنگ نکردم که نماز بخوانید و روزه بگیرید یا حج کنید و یا زکات بدهید، شما این کارها را انجام می دهید. من با شما جنگیدم تا بر شما حکومت کنم. (الارشاد، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۴).

این جملات حاکی از آن بود که دیگر از خلافت و زمامداری به شیوه ابوبکر، عمر و حتی عثمان خبری نخواهد بود تا چه رسد به سیره و روش علی(ع). معاویه حکومت جدید خود را منتخب رأی مردم نمی دانست، بلکه نگاه به حکومت را مانند نگاه پادشاهان روم و ایران به حکومت می دانست و البته روشن است که چنین حکومتی سلطنت و پادشاهی است نه خلافت و جانشینی پیغمبر خدا. از این جا بود که بعضی از کسانی که به حضور وی باریافتند به عنوان پادشاهی سلامش دادند. (یعقوبی ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۱۹۳).

برخورداری از دیدگاه نظری

یکی از وجوه ممتاز تحقیقات برجسته تاریخی اشتمال پژوهش و برخورداری آن از دیدگاه نظری است. از این منظر می توان پژوهشهای تاریخی را به بررسی های نقلی و توصیفی و بررسی های تحلیلی و نظری تقسیم کرد. بررسی های نخست حاصل جمع آوری پاره ای اطلاعات از کتب تاریخی و اسناد و مدارک و چیدن و متصل کردن آنها به یکدیگر است. از این پژوهش ها می توان به عنوان آثار تألیفی نیز یاد کرد.

دسته دوم تحقیقاتی را شامل می شود که در قالب یک نظریه انجام می گیرند. در پژوهش های نظری پژوهشگر می کوشد تا پژوهش های تاریخی خود را در قالب نظریه ای متعلق به علوم جامعه شناسی، سیاسی، حقوقی، اقتصادی و غیره به انجام رساند. به عنوان مثال، اگر بخواهیم راجع به پدیده انقلاب اسلامی ایران مطالعه کنیم، یک پژوهشگر نقلی می کوشد تا با جمع آوری شعارها، اعلامیه ها، اخبار راهپیماییها و نظایر آن و سپس جمع بندی آنها، آن حادثه را بررسی نماید، در حالی که یک پژوهشگر نظری و

تحلیلی می‌کوشد ابتدا سراغ مباحث جامعه‌شناسی انقلاب و مبحث تئوری‌های انقلاب رفته و با پذیرش نظریه‌ای در آن زمینه می‌کوشد انقلاب اسلامی را در قالب آن نظریه بررسی و مطالعه نماید.

سازماندهی تحقیق

بدنبال مقدمه، طرح تفصیلی و بررسی منابع و مآخذ، پژوهش حاضر فصول زیر را در بر می‌گیرد. در فصل اول که به مباحث نظری اختصاص دارد، پس از تعریف مفاهیم، اشکال و صورتهای مختلف رفتارهای سیاسی و عوامل برجسته تأثیرگذار بر آنها همچون فرهنگ سیاسی و ساخت قدرت مورد بررسی قرار گرفت. در فصل دوم که شامل دو بخش، مبانی نظری پژوهش که در برگیرنده، اندیشه‌ها و تفکرات دینی عباسیان در راستای استقرار خلافت آنان می‌باشد و همچنین تأثیر فرهنگ دینی بر رفتار سیاسی اشاره شده است. در بخش دوم به پیشینه پژوهش که شامل کارهای پژوهشی، مقالات، پایان‌نامه‌ها و منابعی که در این زمینه مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. در فصل سوم نوع تحقیق، روش تحقیق، روش جمع‌آوری اطلاعات و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات مورد مطالعه و توجه قرار گرفت. در فصل چهارم، یافته‌های پژوهش که مجموعه سؤالات اصلی موضوع و نتایجی که حاصل شده است به تفصیل بیان شده‌اند. در فصل پنجم، که ماحصل و نتیجه‌گیری از پژوهش می‌باشد ارائه می‌گردد.